

## Анотації

**Ложешник А. С. Полководец Черноморского казачества А. А. Головатый как семьянин.**

В статье на основании архивных и печатных материалов раскрыт образ Антона Головатого — семьянина. До этого момента Антон Головатый рассматривался в основном только как известный полководец, умелый дипломат. Но кроме этого, он был также любящим отцом и мужем и рачительным хозяином собственного хозяйства.

**Lozheshnik A. S. Commander of the Chernomorskiy Cossacks A. Golovatiy as a family man.**

On the basis of archival and published materials the image of Anton Golovatogo as a family man is shown in the article. Until this moment Anton Golovatiy was considered basically only as the known commander and a skilful diplomat. But besides he was also a loving father and a husband and a zealous master of his own household.

## В. І. Роєнко

### «...ВІН ПОТРАПИВ У ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ЗМІСТОМ СВОЇХ ДУМОК І СПОСОБОМ ЇХ ВИКЛАДУ»

**Ключові слова:** М. І. Яворський, українізація, СВУ (Спілка Визволення України), УНЦ (Український національний центр), схема історії України М. І. Яворського, реабілітація.

**Ключевые слова:** М. И. Яворский, украинизация, СОУ (Союз освобождения Украины), УНЦ (Украинский национальный центр), схема истории Украины М. И. Яворского, реабилитация.

**Key words:** M. Yavorsky, ukrainization, Liberation Union of Ukraine (LUU), Ukrainian National Centre (UNC), rehabilitation.

Сьогоднішня Україна — це сформована, самостійна, незалежна держава, яка має свою Конституцію, націлену на майбутнє. Конституція визначає шляхи формування правової та соціальної держави з сучасним демократичним упорядкуванням.

Історикам в Україні доводиться по-новому вивчати історію українського народу та його боротьбу за самостійну, незалежну державу і справедливе упорядкування суспільства на новій методологічній основі, вільній від будь-якого ідеологічного диктату.

Важливим завданням істориків є переусвідомлення процесу формування та розвитку української історичної думки і української історичної науки. Це необхідно для очищення соціальної пам'яті від різних нашарувань і впливу ідеологічного та політичного характеру. Український народ має право на дійсно науково об'єктивну історію. В цьому контексті треба знову вивчати та переусвідомлювати історію радянської історичної науки в Україні та її найвидатніших представників, особливо тих, хто стояв на початку її розвитку. Ми не маємо права і не повинні відмовлятися від багатої наукової спадщини, створеної попередніми поколіннями істориків. Правильно оцінити та визначити місце в історії науки кожного історика — наше перше завдання.

Саме такою проблемою є творчість М. І. Яворського, який у 20-ті роки мав значний вплив на розвиток української радянської історичної науки. Його життя та творчість треба вивчити та дати їм належну оцінку.

Він увійшов в історію України як яскравий, талановитий і одночас трагічний історик. Матвій Іванович опинився в ситуації «свій серед чужих — чужий серед своїх». Перебуваючи у таборі істориків-марксистів 20–30-х років, він дотримувався «буржуазно-націоналістичних» поглядів, за які піддавався шельмуванню радянських істориків і репресіям влади, і водночас — нищівній критиці українців, які не сприймали ні комуністичної влади, ні її ідеологічної заангажованої науки.

У науковій літературі з 1933 по 1973 не було даже й згадки про особисте і наукове життя цієї людини. Тільки у 1973 році вийшло монографічне дослідження «Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади», в якому є довідка про вченого. Але й вона носить негативний характер. Не аналізуючи праць М. І. Яворського, колектив авторів цієї монографії робить висновок, що головною помилкою концепції історика є переоцінка національного руху в революційній боротьбі в Україні, ідеалізація дрібнобуржуазних націоналістичних партій, спроба відшукати специфічні шляхи розвитку і поширення марксистських ідей у республіці, недооцінення авангардної ролі пролетаріату та діяльності більшовицьких організацій.

З початку 80-х років з'являються праці з історіографії історії України 20–30-х років, які приділяють увагу і більш детально

аналізують не тільки праці, а й життя вченого. Треба зазначити, що на той час такий крок був сміливим, і не кожен міг його зробити. Тому треба віддати належне цим історикам. Це були праці С. С. Діброви та В. К. Якуніна.

З середини 90-х років життя та діяльність М. Яворського привертають увагу багатьох українських істориків. Причиною такого процесу є, на нашу думку, відкриття та дозвіл працювати у закритих раніше архівах, пошук істини в історії, а також бажання українських істориків написати об'єктивну історію.

До даної проблеми зверталися такі сучасні історики, як Г. В. Касьянов, Ю. І. Шаповал, А. В. Санцевич, В. Пристайко.

У 1997 році у видавництві ЗАТ «Газета «Рада» були опубліковані «Щоденники» Сергія Єфремова, які майже 70 років знаходились в архівах КДБ. Завдяки «Щоденникам» ми можемо повніше відтворити події, уточнити деталі і подробиці бурхливої історії України початку ХХ століття. Багато сторінок цього видання відведено М. І. Яворському.

В кінці 90-х років з'являється спогад про вченого і в енциклопедичних виданнях. Спочатку — в енциклопедії українознавства, що вийшла друком за кордоном, і лише після неї статті про М. І. Яворського з'являються у вітчизняних енциклопедіях та словниках. У 2001 році вийшов з друку Довідник з історії України, де, на нашу думку, досить повно і об'єктивно дається характеристика М. І. Яворському.

В сучасній історіографії багато уваги приділяють Соловкам, соловецьким в'язням, а серед них називають академіка Матвія Яворського. У книзі Д. Веденеєва та С. Шевченка «Українські Соловки» багато говориться про життя в таборі та останні дні Матвія Яворського.

Таким чином, у драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь небуття. Вони завжди будуть з Україною, попри лихоліття і негаразди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести Матвія Івановича Яворського. З товщі багаторічних перекручувань і замовчувань повертається не лише його ім'я й творчість, а й безцінний історичний досвід, нехтувати яким ми не маємо права.

28 лютого 1885 року у селі Корчмин Сокольського повіту на Львівщині (Східна Галичина, що належала тоді до Австро-Угорської імперії) у небагатій селянській сім'ї народився Матвій Іванович Яворський [4].

Закінчивши гімназію і діставши у Львові заробіток в українському страховому товаристві «Дністер», Матвій Іванович вступив до Львівського університету на юридичний факультет. Університет він закінчив у 1910 році. Але й після університету він продовжував навчатися. Сферою його інтересів стала історія правових систем в Україні. У 1912 році з'явилася перша дослідницька праця М. І. Яворського «Соціальні основи підліткової злочинності», після якої він одержав ступінь доктора політичних наук [5, с. 4].

Світова війна, що почалася через два роки потому, перервала наукову діяльність молодого вченого. У 1915 році М. І. Яворський був мобілізований до австро-угорської армії. Проте, через непридатність до стройової служби його направили у польову жандармерію. З 1916 по квітень 1917 року Матвія Івановича було призначено військовим перекладачем і пропагандистом при австрійському офіцерові зв'язку, що перебував при штабі німецького генерала Лідзінгена в Холмі. В обов'язки цього офіцера входило проведення пропаганди на Волині для вербовки січових стрільців. За час служби в штабі генерала Лідзінгена М. І. Яворського було нагороджено Німецьким залізним хрестом з нагоди Дня народження Кайзера. В 1917 році армія генерала Лідзінгена (згідно з Брестським миром) рушила на Україну. Матвій Іванович разом з іншими прибув до Києва. В цей час при Центральній Раді було встановлено посаду австрійського уповноваженого по військових справах. Ним був Флейшман. А підпоручника М. І. Яворського разом із десятком інших українських січових стрільців було призначено до штабу цього уповноваженого. М. І. Яворський став перекладачем у Флейшмана. На цій посаді він перебував і за гетьмана П. Скоропадського [1, с. 146].

Протягом 1919 року відбувається більшовизація М. І. Яворського. Наприкінці 1919 року — на початку 1920 року Матвій Іванович — один із тих радикально настроєних галицьких офіцерів, котрі готували перехід УГА на бік Червоної Армії і створення «Червоної Української Галицької Армії» (ЧУГА). Через

тиф М. І. Яворський не брав безпосередньої участі у формуванні ЧУГА. Після одужання його було призначено в Київ начальником політшколи для червоних старшин. 20 квітня 1920 року він вступив до лав Комуністичної партії. З 1920 року М. І. Яворський живе і працює в Харкові [5, с. 20].

Тут він зустрічає Сільвію Іванівну Лук'янюк і одружується з нею, згодом у них народжується син Тарас. У Харкові він відновлює свою, перервану війною наукову діяльність. Увага Матвія Івановича в цей час звернена до історії українського народу. Вже 1921 року було видано написану ним «схематичний конспект» лекцій з історії класової боротьби в Україні. На той час він, маючи блискучу освіту і науковий досвід, стає біля витоків розбудови політичної освіти республіки, бере участь в організації Всеукраїнського інституту марксизму-ленінізму, викладає історію в Інституті народної освіти та Центральній партійній школі, очолює Товариство істориків-марксистів, завідує Управлінням науковими установами в Україні (Українка) при наркоматі освіти УРСР, пише багато наукових праць і статей у спеціалізованих журналах, а головне — стає автором перших у українській історіографії марксистських підручників («Нарис історії України» 1923–23 рр., «Коротка історія України» 1927 рік; «Історія України у стислому нарисі» 1928–29 рр.; «Україна в епоху капіталізму» 1924–25 рр.; «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» 1927–28 рр.) [4].

У 1924 році в Україну повертається М. С. Грушевський, він розгорнув широку наукову діяльність, надзвичайно оживляє своїми великими задумами Всеукраїнську Академію наук, при Академії організував історичну секцію колишнього Київського наукового товариства, яке сам заснував і яке тепер увійшло до складу академії. Навколо нього згуртувалося багато людей, котрі бажали працювати разом над вивченням історії України. Але республіканському керівництву це було невігідно (М. С. Грушевський не розділяв поглядів більшовиків). У протигагу школі М. С. Грушевського уряд став формувати марксистську історіографію в Харкові. З поверненням М. С. Грушевського в Україну посилюється боротьба між істориками, згуртованими в Києві, і членами марксистських наукових установ у Харкові. М. І. Яворський стає офіційним марксистським істориком. Навколо нього організовують марксистські заклади

та гуртують істориків-марксистів. Таке розшарування наукових кіл ставило їх школи у нерівне становище і вбивало клин між представниками двох напрямків в історії. Радянський уряд всіляко допомагав марксистським історикам і майже не звертав уваги на М. С. Грушевського та його школу. Так, М. І. Яворський і М. С. Грушевський стояли по різні боки ідеологічних барикад.

До серпня 1929 року особисті відносини між М. С. Грушевським та М. І. Яворським були непогані. Розбіжності, які були у них, торкались тільки науки. У ній вони були непримиренними противниками. Так було до середини 1929 року. Але після виборів М. І. Яворського до ВУАН, як на думку автора, все змінюється. Чому? Наприкінці 1928 року радянська влада вирішила влаштувати у першій половині 1929 року «додаткові» вибори до складу Академії і тим самим покінчити з автономією ВУАН. Серед перших кандидатів на звання академіка від істориків-марксистів був М. І. Яворський, котрий чекав цього часу з 1925 року. М. І. Яворського було ухвалено: «Комісія визнала проф. М. І. Яворського цілком сформованим науковим працівником-дослідувачем, істориком-марксистом на підставі його «Нарису історії революційної боротьби на Україні», том 1, 1-ша частина другого тому. Окрім того, й науково-популярні праці його синтетичного характеру, а такі, як «Нарис історії України», дві частини, й «Україна в епоху капіталізму», три частини, цінні як перші спроби в українській історіографії марксистського висвітлення історичного процесу. Тому по сукупності всіх його праць Комісія одногосно визнає необхідним дати М. І. Яворському ступінь доктора історії культури без прилюдного захисту дисертації» [5, с. 33].

Зразу після виборів академіка почалася реорганізація цього вищого наукового закладу. Тоді особливо трагічно склалася доля М. С. Грушевського. Його організаційна робота як історика була знищена. Особливу енергію в подоланні М. С. Грушевського виявив М. І. Яворський. Завдяки заходам Матвія Івановича у М. С. Грушевського було відібрано більшість керованих ним комісій і розподілено їх між Д. І. Багалієм, М. Слабченком та М. І. Яворським. Ліквідувалися створені М. С. Грушевським комісії історії Лівобережної України, Слобідської України, в той час як комісія історії революції переходила в

руки М. І. Яворського. Саме така реорганізація АН в Україні та роль у цих подіях М. І. Яворського привели до того, що стосунки між вченими значно погіршилися та призвели до особистої ворожнечі між ними.

1929 рік. В житті вченого, як і в житті мільйонів його співвітчизників, назрівав крутий перелом. 1929 рік. Політична ситуація в країні загострювалася. В партії розпочиналася боротьба з «правим уклоном», яка зміцнювала всевладдя Сталіна. Згортання українізації, масові репресії серед української інтелігенції в 30-ті роки посилювали асиміляційні тенденції та національний нігілізм, на багато років загальмували процес національно-культурного відродження, звузили його й деформували.

Однією з таких жертв судилося стати М. І. Яворському. У кінці грудня 1928 року — на початку січня 1929 року у Москві проходила Перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів. Саме на цій конференції Матвій Яворський, який очолював українську делегацію, був підданий критиці з боку П. О. Горіна — співробітника Інституту марксизму Ком-академії.

М. І. Яворський, будучи талановитим ученим, прийшов до такого висновку на характер та рушійні сили революції 1917 року в Україні, що вони ставали в протиріччя з висновками російських істориків. Дискусія була винесена за рамки конференції. «Правда» вже в лютому 1929 року вмістила на своїх сторінках рецензію П. О. Горіна на підручник М. І. Яворського «Історія України в стислому нарисі», витриману в більш різких тонах, ніж виступ її автора на конференції [2, 177].

Сам М. І. Яворський вимагав публічного обговорення його поглядів або пояснень по суті звинувачень, які зводилися на нього. У травні 1929 року в Українському інституті марксизму за пропозицією Матвія Івановича, підтриманою Харківською партійною організацією, була організована дискусія з приводу схеми історії України М. І. Яворського. Але в ході дискусії ще більше звинувачень пролунало на адресу вченого [2, с. 180–189].

Якщо до середини 1929 року М. І. Яворського звинувачували тільки в хибних поглядах у науці, то з другої половини 1929 року починаються політичні обвинувачення цієї людини.

Приводом до політичних звинувачень, як на думку доктора історичних наук Ю. І. Шаповалова, стала заява колишньої дружини М. І. Яворського, що була адресована до народного суду одного із районів Харкова і містила вимогу аліментів на утримання двох його доньок. Разом з тим на підставі заяви з'ясувалося, що М. І. Яворський приховав окремі факти своєї біографії до вступу в КП(б)У [1, с. 156].

Матвія Івановича виключили з партії, іменували «наростом на тілі партії і народу», «політичним авантюристом», котрий протягом року цілком свідомо проводив шкідницьку роботу на одному з основних фронтів — ідеологічному.

10 березня 1931 року о 23.00 годині на підставі телеграми від ДПУ вчений був заарештований. 17 березня зі спецконвоєм Матвія Івановича відвезли до Харкова, де 25 березня було прийнято постанову про початок слідства щодо його участі у «контрреволюційній організації, яка мала на меті скинення Радвлади». Під час багатомісячної подорожі під конвоєм до місця покарання він пережив справжнє пекло зневаги і знущання в багатьох етапних в'язницях, пройшов крізь бруд, холод і голод. М. І. Яворський почував себе нікому не потрібною людиною, банкрутом без професії та засобів до існування.

Матвій Іванович Яворський проходив у справі «УНЦ» (Український Національний Центр). У 1931 році була сфабрикована чергова — після «СВУ» — справа так званого «Українського Національного Центру».

Засуджений на шість років позбавлення волі, Матвій Іванович відбував свій строк у Соловецькому таборі.

30 червня 1935 року вчений написав заяву до центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВС. Цей невеличкий за обсягом документ вартий цитування: «Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке (зарахування) знущанням над людиною, котру, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що це українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом, — кожного назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знущання в таборі, в умовах важкої примусової праці з напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і

моральних мук — а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне і фізичне — за умови т. з. «перекування», тобто безмежної самопокори цьому знищенню і підкупного словослів'я його політиці.

Я особисто «перековуватися» не збираюся, боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купляти собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах, в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах так званого «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування» про людину, коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоч начебто і там жити стало «веселіше».

Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене почесніше буде вмерти разом з ними у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який раболіпствує перед сучасним Нероном та його преторіанцями, хамелеона, який захищається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провакції і свавілля» [4].

З середини 30-х років ім'я історика зникло з історії та пам'яті багатьох людей. Лише у січні 1989 року було скасовано й вирок 1932 року. А у квітні 1989 року відбулася й партійна реабілітація вченого.

Таким чином, Матвій Іванович прожив недовге життя, в якому мало місце і добре, і погане. Його доля схожа з долею багатьох тогочасних вчених України. Відрізняється вона лише останніми прожитими роками. Доля цього історика показова, вона вибрала в себе всі події, які тоді відбувалися в суспільстві. Матвій Іванович — людина чуйна, доброзичлива, прекрасно, по-європейськи освічена, добрий та люблячий батько і чоловік. Але він жив у момент утвердження в суспільстві авторитарних методів управління і був часткою адміністративної бюрократичної системи. Тому іноді діяв за законами цієї системи. Його життя є

підтвердженням того, що людина може опинитися де завгодно. Так сталося і з Матвієм Івановичем. Будучи визнаним вченим, займаючи великі і значні посади у суспільстві і в науці, в кінці життя він опинився на Соловках. У 1923 році Матвій Іванович написав статтю до ювілею Г. Сковороди, де є такі рядки: «...він потрапив... у протиріччя між змістом своїх думок і способом їх викладу» [6, с. 53]. Як точно ця теза переноситься на долю самого вченого.

### *Джерела та література*

1. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — 176 с.
2. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського / травень 1929 року/ Матеріали та документи //Літопис революції. — 1930. — № 3–4 /42–43/. — С. 176–189.
3. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996. — 335 с.
4. Абдуллин А., Логвин Э. Последнее слово. Жизнь и смерть академика Матвея Яворского. — Рабочая газета. — 1989. — 11, 12, 13 августа, 8 сентября.
5. Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості. — К.: Інститут історії України, 1995. — 60 с.
6. Яворський М. І. Сковорода і громадянство // Український філософ Г. С. Сковорода — Симферополь: ДВУ, 1922. — С. 50–64.

### *Анотації*

**Роечко В. И.** «...Он попал в противоречие между содержанием своих мыслей и способом их изложения».

В статье раскрываются страницы жизни известного украинского учёного, автора первых советских учебников по истории Украины, который в 20-е годы имел большое влияние на развитие украинской советской исторической науки. В статье показывают влияние административных методов в руководстве советским правительством на гуманитарные науки.

**Rojenko V. I.** «...He was caught in the contradiction between his thoughts and mode of their realization».

Some periods of one renowned Ukrainian scientist's life who is the author of the first soviet books about Ukrainian history, are described in this article. In 1920s he made a great impact on developing of Ukrainian soviet historical science. The article shows the influence of government administrative methods on humanities.